

Торайғыров университетінің
ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛЫ

НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ
Торайғыров университета

**ТОРАЙҒЫРОВ
УНИВЕРСИТЕТІНІҢ
ХАБАРШЫСЫ**

Филологиялық серия
1997 жылдан бастап шығады

**ВЕСТНИК
ТОРАЙҒЫРОВ
УНИВЕРСИТЕТА**

Филологическая серия
Издается с 1997 года

ISSN 2710-3528

№ 4 (2022)

Павлодар

**НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ
ТОРАЙГЫРОВ УНИВЕРСИТЕТА**

Филологическая серия
выходит 4 раза в год

СВИДЕТЕЛЬСТВО

О постановке на переучет периодического печатного издания,
информационного агентства и сетевого издания

№ KZ30VPY00029268

выдано

Министерством информации и общественного развития
Республики Казахстан

Тематическая направленность
публикация материалов в области филологии

Подписной индекс – 76132

<https://doi.org/10.48081/HXDG5690>

Бас редакторы – главный редактор

Жусупов Н. К.

д.ф.н., профессор

Заместитель главного редактора

Анесова А. Ж., *доктор PhD*

Ответственный секретарь

Уайханова М. А., *доктор PhD*

Редакция алқасы – Редакционная коллегия

Дементьев В. В., *д.ф.н., профессор (Российская Федерация)*

Еспенбетов А. С., *д.ф.н., профессор*

Трушев А. К., *д.ф.н., профессор*

Маслова В. А., *д.ф.н., профессор (Белоруссия)*

Пименова М. В., *д.ф.н., профессор (Российская Федерация)*

Баратова М. Н., *д.ф.н., профессор*

Аймухамбет Ж. А., *д.ф.н., профессор*

Шапауов Ә. Қ., *к.ф.н., профессор*

Шокубаева З. Ж., *технический редактор*

За достоверность материалов и рекламы ответственность несут авторы и рекламодатели

Редакция оставляет за собой право на отклонение материалов

При использовании материалов журнала ссылка на «Вестник Торайгыров университета» обязательна

<https://doi.org/10.48081/JXDT7058>

***Қ. Т. Жанұзақова¹, Н. А. Айтбаева²**

^{1,2}Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті,
Қазақстан Республикасы, Алматы қ.

ҚУАНДЫҚ ТҮМЕНБАЙДЫҢ «ЖАСЫЛ ЖАНЫП ТҰРҒАНДА» ХИКАЯТЫНДАҒЫ ПСИХОЛОГИЗМ

Мақалада тәуелсіздік жылдарындағы қазақ әдебиетінің өкілі Қ. Түменбайдың «Жасыл жанып тұрғанда» хикаятындағы психологизм көріністері талданады. Қазіргі қазақ әдебиетіндегі хикаят жанрындағы психологизм мәселесі әлі күнге дейін зерттеліп жатыр. Белгілі бір кейіпкердің өмірдегі орны мен тұлғалық болмысын жоғалтып алмас үшін жанталасқан әрекеті оның психологиялық сипаттамасы болып шығатыны белгілі. Көркем шығармадағы кейіпкердің сыртқы болмысына көбірек мән беріп, ішкі әлемі қалыс қалып жататын тұстар болады. Көркем шығарманың басты нысанасы адамның ішкі, сыртқы болмысы шынайылықпен сомдалуы тиіс, осы тұрғыда адам жанын жандандырудың басты тәсілі психологизмнің алатын орны ерекше. Қаламгер өз туындысында кейіпкердің ішкі әлеміндегі ахуалдарды түрлі психологиялық әдістер арқылы сипаттаған. Негізгі кейіпкердің балалық шағында көрген психологиялық жарақаттары, есейген шағында өз баласында қайталануы рухани сабақтастыққа жетелейтіні, хикаяттың реалистік сипатта жазылып, қазіргі қоғамда көтеретін әлеуметтік жүгі туралы қорытындылар жасалды. Мақалада басты кейіпкер ойының ұдайы шиеленісуін, бір тоқтамға келе алмауын, ішкі қақтығыстарын түрлі психологиялық әдістер арқылы көрсеткен автордың жазу шеберлігін зерттедік. Автор хикаятқа арқау болып отырған бас кейіпкер Отарәлінің ішкі дүниесі мен қосалқы кейіпкерлер арасында болып жатқан іс-әрекеттерді, оның өмірінде орын алып жатқан оқиғаларды баяндай отырып, нақты шешім шығаруды оқырманның өзіне қалдырады.

Кілтті сөздер: хикаят, монолог, реализм, психологиялық әдіс, диалог, портрет, психологиялық ахуал

Кіріспе

Жазушының әрбір қалам тербеген ойының салмағы – қоғамда болып жатқан кереғар әрекеттер мен жеке адамдардың сол оқиғаларға деген арақатынасын байланыстыра қорытып, көркем шығармаға айналдыруымен көрініс табатын сыңайлы. Әр тағдырдың тұлғалық болмысқа әсер етуімен оның ішкі тебіреністері, саналық серпілістері, дүниені қабылдау көзқарастары қалыптаса бастайтыны анық. Осы жолда, әрбір көрген бейнеті мен қайғысы, жолыққан сынағы оны әр түрлі әрекеттерге бастап, саналы, тіпті кейде бейсаналы түрде қадам жасауына түрткі болады. Қилы кедергілерде адам сабыры мен кейде даналығымен сыналып, тіпті кейде күтпеген жерден соққы жасайтын қалтарыстарда, өзіндік болмысын жоғалтып, екіұдайлы сезімнің жетегінде, сарсаң күймен күн кешіп те жатады. Оның барлығы сыртқы фактордың адамның ойлау қабілетіне әсер ете отырып, әрекетке жетелеуі. Осыдан келіп, ішкі ойлау жүйесінде психологиялық күрес амалдары туындайды.

Дәл осы адам кейпінің көркем әдебиетте бейнеленуі психологиялық ерекшелік ретінде қарастырылады. Әдеби кейіпкер мен шынайы өмірді шығармасында үндестіретін, ғажайып қиялды емес, күнделікті болып жататын реалистік оқиғаларды байланыстыра отырып, шебер суреттейтін автор ретінде Қуандық Түменбайды атауға болады. Жазушының өзгеден ерекшелігі – оқиғаның өне бойында адамның өзіне бағына қоймайтын ішкі толғаныстарындағы арпалысқан екіұдайлы, беймәлім, шиеленіскен сезімдерді толық жандандыра алуында.

Материалдар мен әдістер

Зерттеудің материалы ретінде жазушы шығармашылығын зерттеуге арналған отандық ғалымдардың еңбектері алынды. Тақырыпқа арқау болған хикаяты және жазушы туралы пікірлер мен әдеби баға білдірген ғалымдардың еңбектері алынды. Сонымен қатар, осы мақаланың негізгі тақырыбын ашу мақсатында, психологизмнің негізгі ерекшелігін талдау үшін арнайы зерттеулер мен мысалдар келтіріп, шетелдік ғалымдардың да еңбегі негізге алынды.

Мақаланы жазу барысында сараланатын материалдарды топтастыру, мәтіндік талдау және жүйелеу, психологиялық, салыстырмалы-тарихи, герменевтикалық әдіс-тәсілдер қолданылды.

Нәтижелер мен талқылау

Хикаят жанрындағы психологизм мәселесін зерттеу өте күрделі. Психологизм - тек қана әрекеттер көрінісі емес, бүтіндей өмір сүру дағдысы. Яғни, ол біріншіден адамның тұлғалық кейпін назарға ала отырып, ол тудырған әрбір амал мен әрекеттің бүтіндей бірлігін жинақтап, сол басты бейненің өзіндік тағдырына айналдырады. Демек, психологиялық күй, оның

болмысының ішкі тебіренісі, сыртқы әрекеті, күнделікті дағдысы, өмірлік жолы. Сонда психологизмді зерттеу арқылы, сол кейіпкердің толықтай саналық қабылдауларынан бастап, бейсаналық ғұрыптарына дейінгі талас пен тартыстың, мұң мен қайғының, қуаныш пен өкініштің бір-бірімен соғысып жатқан ішкі текетіресін зерттейміз.

Қуандық Түменбай – тәуелсіздік тұсындағы қазақ әдебиетінде өмірдің көлеңкелі жақтарын сынап, қоғамдағы келенсіздіктерді арамызда жүрген замандастарымыздың өмір тіршілігі арқылы жеткізіп жүрген, қаламы ұшқыр, тілі уытты қаламгерлеріміздің бірі. Автор ерекшелігі де сол, қазіргі заманғы жаңашылдық пен өзгеше мәселелердің өрнектелуі, дәл қазіргі адамдардың маңдайына сор болып жабысқан заманның ауыр машақатын өн бойына жинай отырып, салмақты оқиғалармен шендеген хикаяттары адамды толғандырмай қоймайды. Қазіргі уақытта әлі де көп жазушылар тарихи кезеңдердің тудырған мәселесін талқылап, мінберіне жетіп қойған тақырыптардың айналасынан шыға алмауда. Сол себепті де, әрбір өтімді, өзекті шығарманы ұсыну үшін, автор қоғам қажеттілігі мен адамдардың сұранысын саралай алуы керек. Бұл туралы қаламгердің өзі де прозаның әдебиеттің ауыр артиллериясы екендігін айтып, артиллерия алысқа ату үшін жазушыға мықты дайындық керектігін атап өткен. Адам сезімдерінің шиеленісін, оның сол күйдегі жан тебіренісін шығармаға негіз етіп, реалистік көзқараспен оқиғаны тізбектейтін Қ. Түменбайдың әдеби қолтаңбасы өзгеден өзін ерекшелейтін басты қаруы іспеттес.

Қ. Түменбайдың қаламының құдіреті туралы С. Оспан: «Ұлы жазушымыздың бірі – Ғабит Мүсіреповтің «Мына өмірде үн-түнсіз шешен адамдар болады» – деп айтқанындай, оған қоса Абай бабамыздың «Ғашықтың тілі – тілсіз тіл» дегендей қағидаларының бәрін бір бойына сіңіріп, жеке ой-санасымен өзінше өрнектейтін бір жан болса, ол Қуандық па деп қалам. Екіншіден, біздің бұл заманда көңілге қонбай көзге ұратын көріністің көмейдегі айтарын тап басып, өз көркімен қағаз бетіне түсіре алатын бір жазушы болса, мен тағы да осы Қуандық інімді айтар едім. Демек, біздің Қуандықты – өзіндік соны жолымен, айқын бетімен, адал еңбегімен өз оқырмандарының ортасынан ойып тұрып өз орнын алған жазушы демеске хақымыз жоқ» [1] - деп пікір білдіреді.

Қ. Түменбайдың «Жасыл жанып тұрғанда» хикаятына тән өзгешелік – қат-қабат оқиғалардың көрінісі болмаса да, сол бір өткеннің өкінішін оймен тұжырымдау, тіпті шешілмеген өкініштер, жауабы жоқ сұрақтар, бейсаналық әрекеттер, жеккөрініш пен сағыныштың қабаттаса өрбіп, алмасып тұруы. Сол арқылы кейіпкердің жаны шырқырап, жер басып жүргенімен, ойы қалықтап, қайырылғанымен табыса алмай, өткенін жібере алмайтын үнемі арпалысқан үздіксіз ойлардың санасын шатастыруы арқылы психологиялық

көріністердің шиеленісуі негізінде кейіпкердің болмысын толықтырып, оның өмірін айшықтайды. Хикаят басында Ахмет Иассауи кесенесінің жанынан күнде өтетін Отарәлінің тіршілігі суреттеледі. Әзірет Сұлтан кесенесінің жанынан өтіп бара жатқан Отарәлінің бір кездердегі Түркістанға деген ішкі сағынышынан бастау алады. Жер үстінде, адамдардың арасында жүрсе де, оның жүрегінде сарғайып кеткен өткеннің белгісіне деген өлшеусіз сағынышы бар. Ол Әзірет Сұлтан тәрізді жусанды иіскегенде басылмайды, керісінше ұлғая түседі. Бірақ, алысты жалғайтын пойыздардағы ығы-жығы тіршілігі ғана оның бойындағы сезімді сейілдіреді. Ағылған адамдар тобын көріп, құмарын қандырады. «Ал сағынышы көкірегінде теңізге соққан толқындай лықсып, тасып тұрар еді» [2, 12]. Ол өзгені емес, өзі өзегінен тепкен жары екеуінің ортақ перзенті Ізбасарын деген аңсау сезімі болатын. Ұлының өзін іздеп келмесін жақсы түсінсе де, бейнелердің арасынан «келіп қалар ма» деген алдамшы үмітінің өзі, оны бір сәттік қайғысынан ажырата тұратындай. Жазушы кейіпкерге жаңа өмір сыйламай, қылған әрекетінің азабын тартқызу арқылы, өмірлік заңдылықтың көрінісін айшықтай түскендей. Өзі қашқанымен, оның күндіз де, түнде де ішкі сезіміне тыныштық бермеу арқылы, күнәлі істің жазасын қай шетте жүрсең де арқалауға мәжбүр екендігін аңғартатындай. Оған психологиялық жүк артып, үнемі сағыныштың отында күйдіру арқылы, жасаған қателігі үшін жазаны жүрегіндегі тыныштықты алу арқылы өтегіп жатқандай. Осы орайда кейіпкердің ішкі әлемінің көрінісін Ахмет Байтұрсынұлы «толғау» деп алып, толғағанды айтатын адамның толғауын тысқары ғаламнан емес, ішкергі ғаламнан алатынын, әуелі көңіл-күйінің мұңын, күйішішін шер тарқату үшін толғайтынын айтқан [3, 104].

Хикаяттың өне бойы тұнған қоғамдық мәселе, психологиялық тебіреніс, санаға салмақ түсірер өмірлік мәселелердің тізбегі. Психологиялық байланыс арқылы, өз ұлына қамқорлық таныта алмай, алыстан аңсаған әкенің балалық шағына шегініс жасасақ, өзі де жетім болғандығын білеміз. Бірақ, ол өз тағдырына қарағанда ұлының қайғысын жеңіл көретіндей. Баласын көрмегелі екі жыл, жиырма төрт ай. Бірақ оның жанында шешесі бар, сондықтан ол жетім емес, жалтақ деп бағамдайды. Ал, өзінің тоғыз әйел алған әкесімен шешесіз өткен күндерін тірі жетімдік ретінде санайды. Яғни, бұл жердеде автор кейіпкердің кей әрекеттерінде түпсаналық байланыс арқылы, қайтарым, яғни, өмірдің кей сәттерінің айналым заңдылығы арқылы өрбейтіндігін суреттеп тұрғандай. Он жасында анасынан жетім қалып, баласына да дәл сол күйді тудыртуы да бекерлік емес. Ол оның өмірлік жолының соқпағы Отарәлінің осы күйіне түсуіне себепкер деп ойлайтын адамдары: Сәния және Үміт. Сәниямен жиырма жыл отандасқанымен, оның шалыс басқан қадамын кешірмей, жиырма жасар Үмітті көңілде етуі де кейіпкердің

ішкі қарсылықтары мен тығырықтан шығудың сәтсіз жолын таңдағанын көрсетеді.

Өз күйеуімен кетіп бара жатқан жас сұлудың бейнесін көріп, ашуға булыққан Сәния қол шатырмен қыздың басын жарып, Үмітті өлім мен өмір арасындағы арпалысқа ұшыратуы, жауапкершіліктен қашып, қорқақтыққа басып, оқиғадан басын ала қашқан Отарәлінің әрекеті, соңында Үміттің өмірден ерте озуына алып келді. Осы мәселесе өмірде орын алып жатқан жайттар болғандықтан, психологизм мәселесін зерттеуші Б.Майтановтың «психологизм сөз жоқ реализмге апарар сұрлеу» [4, 56] - деген пікіріне толық сүйенеміз. Әуел бастан, әйелінің ішкі эмоционалды әрекетін түсіне алмай, екінші бір қызбен көңіл көтерген Отарәлінің дәл сондай күрделі мәселе туындағанда бастапқы әрекетінен танбай, оны шешуді емес, тек қашуды ойлайтыны белгілі болған. Бұл айна қатесіз қоғамның дерті. Соңында, автор қанша жер ауыстырып, қателігінен құтылғысы келген Отарәліні бақытты етпейді, керісінше оның жан диалектикасына үңіліп, өзін-өзі талдауына мүмкіндік береді. Бұл шығармадағы Отарәлінің әрбір қателегі мен күнәларын тысқары ғаламнан алмай, ішкі әлемнің көрінісі, өткен балалық шақтарындағы өз басына туындаған қиындықтарының нәтижесі, тәрбиесінің жемісі ретінде көрсетеді.

Сонымен қатар, шығарма барысында им-ишарат, бет әлпеттің бір оқиғаға сай реакция беруімен байланысатын оқиғалар легі бар. Яғни, дене (тән) тілі – қарым-қатынас үстінде өте көп ақпарат білінетін коммуникацияның ерекше құралы деп қарастыра отырып, сол әрекеттер арқылы кейіпкерлердің саналық қабылдауы мен сол сәттегі күйінен хабар алуға болады. Бұл туралы психолог жазушымыз Ж.Аймауытов кейіпкерді яғни адамды психологиялық бақылау барысында бет-бейненің алатын орнын айқындап, кісіні қылығына қарап сынайтынымызды, көзге көрінетін қимылдардың бетке тиесілі екендігін атап өткен [5, 104]. Мысалы: «Жанарын бір ретте мүлт жібермеді. Отарәліге тесіле қарады. Сосын бірдеңе айтқысы келгендей ернін жыбырлатты, бірақ естілмеді». Бұл Үміттің ажалмен арпалысып жатқан кезі. Бірақ ол ишарасында белгісіз мән қала берді. Себебі, сол бір қимылдан кейін ол жас қыз өлімнің құшағында кете барды. Отарәліні қинайтыны да сол. Оның соңғы кейпіндегі жанарында қорқақтық танытып, қашып кеткеніне ренжулі болды ма немесе құрсағында бала кетті ме?! Мүмкін Избасарының жалғасы сол бір үнсіздікпен аяқталған қоштасумен бірге ол перзент те мәңгілікке аттанып кеткен болар. «Үміт бар ма? – деп сұрады Отарәлі ерні дірілдеп. Бір қорқақтығы қансырап жатқан кезінде қашып кетуімен көрінсе, екінші әлсіздігі арпалыста жатқан бойжеткеннің өлім құшуынан сескенеді. Қанша жерден жүрегіне уайым түсіп, өз денесімен білдіртіп тұрсада ол әйелінен батып, өмірден өткелі жатқан Үміттің жанында отыра да алмады. «Сәнияның

жұмыртқадай өңі қара түске боялды» [2, 18]. Оғанда екі себеп бар. Бірі: өз қол жұмсаған арудың халінің мүшкілдігіне мазасызданғаны болар. Бірақ, оның ойында аяушылықтан көрі қызғаныш басым болатын. Оған Отарәліні соңғы тілдесуге де үлгіртпей, үйіне алып кетуі дәлел.

Ым-ишарат мәселесінде шетелдік ғалымдардың еңбектерінен мәліметтер алуға мүмкіндіктер бар. Белгілі классик Лорд Честерфилд: «Ақпаратты әңгімелесушіден тек естіп қана емес, көріп те үйреніңдер» [6, 12] деген пікірінде дәл осы ым-ишараттың әрекетке тікелей қатыстылығын, тіпті кейде ауыздағы сөз емес, дене тілінің ақиқатты анығырақ көрсететінін жеткізгісі келгендей.

Автор Үміт қыздың бақилық болуының бір себебі өз-өзіне қол жұмсауынан екендігін баяндап өтеді. Жай баяндап өтпейді, өзгенің отбасын ойрандаған қыздың ішіндегі алпауыт сезімдер өзін қоярға жер таптырмайды, психологизмнің бұл сипатын тұлғаның екіге жарылуы деп айтамыз. Ішкі сезімдері өзіне қарсы шыққан Үміттің өз-өзіне қол салауы ішіндегі қақтығыстың жеткен шегі.

Бұл хикаятта кейіпкер бейнелері аз болғанымен қатар, олардың кескіндемесі өзгереді. Жасаған әрекетінің нәтижесіне қарай, олардың мінездік, тіпті сыртқы бейнесінде де үлкен айырмашылықтармен сипатталған. Жалпы, «әдебиеттану ғылымында образдардың жасалу жолдары әр алуан: портрет, мінездеу, адамның күйініш-сүйініштері, суреттеуге қатысушылардың сөздері және жанама мінездеу. Бұлар бір-бірімен нық байланысты. Шығармалардың құрылысында бірі ол жерде, бірі бұл жерде, келсе де, жиынтығында кейіпкерлердің бейнесін айқындап, олармен ерекше көзге түсерлік образ – тип – дерлік дәрежеге жеткізу жұмыстарын атқарады» [7, 23]. Дәл осы теориялық ақпаратқа сәйкес басындағы жиырма жыл бұрынғы Отарәлі сүйген Сәния мен ол ажырасамын дегенше қалыпты болған әйел, айналдырған екі жылдың ішінде өзгеріске ұшырайды. Ондағы мақсатта айқын тәрізді. Яғни, «Аршыған жұмыртқадай аппақ». Бұл әрине, махаббатқа толы еркектің ғашығына деген ықыласынан туған теңеу. «Ол бұрынғыдай емес толықсып, еркек бітімді қол-аяғы жуан тартып, бұрынғы аршыған жұмыртқадай жүзіне әжім-сызат түскен». Соңғы кескіндеме ол шыныменде тағдырдың жүгін арқалаған, сынақпен сыналған, ар азабы мен жан азабын қатар тартып, қаныпезерлікпен бірінші қозғалысқа түскен құрсағындағы баласын жоғалтса, екінші жас қыздың өліміне себепші болды. Үшінші жиырма жылдық жарынан айырылды. Сол барлық күннің күресі бет жүзін шимайламай қоймас та еді. Әйелдік нәзіктікті жоғалтып, еркек пішін мен кесек денелі болуына да септігін тигізді. Кейіпкерлердің кескін-келбетін, сырт тұлғасын суреттеу арқылы олардың көз алдына толық елестеуіне мүмкіндік бере отырып, оқып қана қоймай, сезінуіне ықпал етеді. Сол болмыспен бірге жасасып, хәлін анық айыруына, тұлғасындағы өзгерістерін ұғына отырып, ол оқиғалардың қаншалықты дәл сол кейіпке

деген әсерін айыруға оқырманды жетелейді. Мысалы: Үміт бастапқы оқиға барысында жиырма жастағы үлбіреген, талдырмаштай бойжеткен еді. Шығармада оның әйелінен соққы алып, аурухана төсегіне таңылды. «Үміттің өңі қарақошкыл. Көзінің астына ноқталанып өлім сызықтары тартылған» [2, 6]. Яғни, уақыт өте келе орын алған әрекеттің салдарынан оның сұлу бейнесі өзгеріске ұшырады. Оқырманға сол дүниені ұғынықты ету үшін, қыздың тұлғасын кескіндеп отыр. Осы арқылы болып жатқан оқиғаны сипаттау негізінде шығарманы шынайылық пен дәлдікте өрнектеп отыр. Бұл портреттік сипаттау арқылы алған соққысының қаншалықты ауырлығын, бет жүзіндегі белгілер арқылы сипаттап, оның өмірінің тоқтау сағаты жақын екендігін алдын ала ескертіп кеткендей.

Сонымен қатар, бұл хикаятта ішкі тебіреністі монолог және диалог арқылы жеткізу тәсілі қолданылған. Шығарманың басталуынан бастап, оның әрбір оқиға желісі Отарәлінің өзіндік ойлау жүйесіндегі қайшылықтар мен саналық толқыныстарынан шыққан ішкі үнімен жалғасын тауып жатты. «Көпшіліктің арасынан Избасарымды көрсем дейді. «Оған жол жүруге әлі ерте, сегізінші-ақ сыныпта. Кім біледі, оқу іздеп келіп қалса... Жоқ, ондай бағылдыққа Сәния жібіре қоймас». Осы бір ғана ойдың ішінде неше мәрте қарсылықты пікір, сағыныш, орындалмайтын арман, үміт атты сезімдердің барлығы топталған.

Теориялық зерттеу еңбектеріне сүйенсек, шығарманың бейнелеу өрісіне монологқа айналған сана-сезімнің қаншалықты дәрежеде қатысы барын айқындауға байланысты көрінеді. Бірінші санадан, еркіннен тыс ішкі монолог болса, екінші жарым-жартылай саналы ішкі монолог, үшінші өзін бақылай алатын, бағыты айқындалған, шын мәніндегі ойлау үрдісін білдіретін ішкі монолог [8, 5]. Қосымша бір түрі автор өзі тікелей оқиғаға, талдау жасайтын монолог. Яғни, жоғарыдағы сөйлем бойынша: «Кім біледі келіп қалса» деген жалған үмітпен күнде ығы-жығы пойыздың келуін аңду, бұл әрине санадан тыс ойлау мен оның әрекетке ұласуы. Ал, жарым жартылай сана ағысы бойынша баласының оқу іздеп келіп қаларма деген ойына, қарсылық білдіріп, оған Сәнияның рұқсаты болмайтынын түсіне қоюы. Соңында бағытын айқындап, құр қиялға ерік бермей, келмесін толық түсініп, өзі бармаса болмайтынын қабылдай алуы. Демек, осы бір үш сөйлемнен құралған бір ғана ойдың ішінде ішкі монологтың бейнелеу өрісіне қатысты үш сипаты да танылып тұр.

Ішкі монолог – көркемдік бейнелеу тәсілі екенін көркем шығарманың кейіпкер образын танудағы жолдардан байқауға болады [7, 9]. Мысалы: «Осылай. Пойыз кетті мен қалдым. Мен сезімді тазарту үшін келдім бұл жерге. Қасірет сезімді тазартады. Мен өзімді –өзім жазалау үшін, азаптану үшін келдім. Екінші Меккеге мен арылу үшін келдім. Ары-лу...».

Күнөдан қашып, ар мазалап, адалдықтың қаласына келгенімен, одан өткеннің қайғысы сөйілмейтінін, тағдырына қара көлеңке кіргізген адамның санасына күннің сәулесі нұрын шашқанымен оның ол аймақты жылытуға шамасы жоғын және оның қаншалықты ауыр жүк, осының бәрі бір ғана кейіпкермен жасасып тұрған тағдыр екендігін танытатындай. Жалпы, Отарәлі бейнесі қоғамдық ауыртпалықтың, еркек кіндіктілердің осы өмірдегі шалыс басқан қадамдарының, отбасылық қиындықтан қателікпен шешім тауып, өмірлік соқпаққа түсетін сергелдендегі сандалған жанның жиынтық образы секілді. Жалғыз өзі, әлемдік ер адамдарға тартылатын тағдыр азабының иесі тәріздес. Ішкі монологтың авторлық түрлері негізгі үш жағдайда байқалады. Біз жазушы әңгімелерінде ұшырасатын монологты соған сәйкес талдадық. Ішкі монологта кейіпкердің ішкі ой-сезімін жеткізетін автор сөзі. Мысалы: «Күн сүйіп, жел өбіп, жаңбыр мүжіген қамкірпіштердіңәрқайсысы сырын ішіне бүккен көненің көзіндей көк күмбезді қиналмай, ауырсынбай көтеріп тұр. Ол жәймен бетін сипады. Кесененің айқара ашық қақпасын көргенде жүргізушінің іші шымырлайды». Ол пойыздан түскен адамдарды көріп, құмарын қандырады. Ал сағынышы көкірегінде теңізге соққан толқындай лықсып тұрар еді. Шығарма идеясының не бір нәзік тұстары, кейде автор мақсатының басты дәні көп ретте ішкі сөздер ағымымен бейнеленеді.

Хикаяттың әлеуметтік жүгі де біршама. Күйеуіне бағынбай әрекет ететін әйелдің бейнесін де Сәния арқылы жеткізілген. Жалғыз ұлынан кейінгі көтерген сәбиін құрсағынан шығуына мүмкіндік бермей, түсік жасатуы қазіргі қоғамның қасіреті. Ал, Отарәлі, жоғарыда атап өткендей, өксікпен өкініші қатар өрбіген, өмірден жолын таппаған бір бейбақ. Қазіргі мысы мен мінезі жоғалған қазақ жігіттерінің бірі. Оның отбасында беделі мен сыйы болар болса, оның рұқсатынсыз әйелі баласын алдырмақ түгілі ол іске баруды да ойына ала алмас еді. Өз қадірінің жоғалғанымен күресудің орнына, бақытын өзгенің құшағынан табамын деп талпынғаны, екі бірдей әйелдің көз жасына қалуына алып келді. Соның ішіндегі ең өкініштісі тірідей жетім қалған Ізбасар баласының тағдыры. Осы шығарма ішіндегі тағдырдан шалыс қадам баспай тұрып таяқ жеген дәл осы ұлы ғана. Бұл бүгінгі өмірдің айна қатесіз бет бейнесі. Көп отбасының халі. Әйелдер мен еркектердің осал тұстары. Өмірден өздері жасап алған шым шытырық жолдары, қадамымен жасаған әрекеті миындағы сағышына айналып отыр. Өмірдегі қоғамдық көріністердің ауырлығы бойына жинақталған кейіпкердің «ішкі қарны қидаланып, ішкі сарайы іріп бара жатқандай» [2, 14]. Отарәлінің Түркістаннан Алматыға арнайы келіп, Сәнияны көргенімен ойындағысын жеткізе алмай, күшін жинап сағынышына қарсы шыққысы келгенімен ұлымен көрісе алмай, тіпті кезіндегі қызықты сәтінің бір бөлшегі ретінде «Аққу» кафесіне барғысы келгенде де, оның өртенгенін естігендегі ішкі

тебіренісі, оның өз қолымен жасаған әрекеттерінің жазасы жеңілдемей, сыртқы әлемдегі әрекеттерінің өтемін, ойының шиеленістегі үздіксіз өкініші арқылы өтеп жатқандай күйге түсіреді. Екі кейіпкердің арасындағы психологиялық байланысты диалог арқылы көрсеткен автордан үзінді алсақ: «Міне, көріп отырсың мен осындаймын!

- Менің де ештеңем кеткен жоқ.

Жігіт күтпеген жерде қызарақтап қалды. Жігіттің қызарақтап қалуы да атап өткен бет-әлпеттің өзгеруі. Әрі қарай диалог ер мен әйелге ортақ бала жайында өрбиді.

- Избасар қайда?

- Нағашысында

- Маған көрсетпеудің амалы!

- Операция жасаттым, келгіш болсағ сонда неге келмедің?!

- Біріншіден, менің хабарым жоқ, екіншіден біз ажырасқанбыз...»

[2, 12]. Бұрынғы ері мен әйелінің арасында болған бұл диалог бір-біріне деген іштеріндегі қатып қалған реніш пен тәкәппарлықты қозғайды. Осы тұрғыда Р. Бердібайдың «Диалог – айтпауға болмайтын, жасыруға келмейтін қажеттілікті жария етуі тиіс» [9, 91] деген ойымен толық келісеміз. Диалог арқылы автор кейіпкердің нені айтып, нені айтқысы келмей, нені бүркелеп, нені жария еткісі келмей отырғанын нақты жеткізіп береді.

Кейіпкердің ойы мен іс әрекетінің кереғарлығы, сана қақтығысынан тұратын ерекше көркемдік жүйесін салмақтауда Қ.Түменбайдың шеберлігін таныдық. Кейде адамның өзі қалап тұрса да, әрекетті болдыруға белгісіз бір күш кедергі келтіретінін де бұл хикаядағы Отарәлі мен Санияның кездесуіндегі екі жаққа қайырылмай кетуінен көрінді. Қазіргі қоғам шындығының бір бөлшегі. Кей адамдардың тағдыры, біршама жандардың өмірлік өкінішінің көрінісі. Отарәлі сынды күнәсінен қашқысы келсе де, ойы шатаса беретін, жолы жабыла түсетін, өткеннің қателігін бүгінмен өтеп жатқан тұлғалардың дерті. Отарәліге тән психологиялық көрініс – от басып жүрген көп жандармен байланысты тіршіліктің нақты сипаты, өмірдің өзі.

Қорытынды

Жазушы – өзі өмір сүрген қоғамның айнасы. Болып жатқан адамдар арасындағы қақтығыстар мен ең өзекті мәселерді қозғай білуі арқылы, қоғамның ақиқаты мен шындығын көрсете алатын шеберлік иесі. Қуандық Түменбай да адамдық болмыстың сырына бойлап, дәл қазіргі уақыттың дертіне айналған отбасылық мәселелерді көтере отырып, оның негізгі қателігін бастауы қай жерден кеткендігін, сол жолда таңдағанда оның арты қандай өкініштерге апаратынын оқырманға нәрлендіре жеткізе белген жазушы. Шығармасы түрлі эмоциямен бейнелі, жалпы идеялық бүтіндікті астыртын түрде жеткізе отырып, адамның тағдырының өрбуіндегі өмірлік

заңдылықтардың орнауын орынды аша білген. Автордың персонаж таңдай білуі, сол кейіпкерінің болмысына еркек кіндіктілердің кейбіріне тән керағар әрекетті біте қайнатуы арқылы, қазіргі тілмен айтқанда депрессиялық күйді тудыртуға сол жанның өз қадамдары мен шешімдері себеп болатынын баса көрсете білген. Түйіндей келе, шағын ғана хикаятта психологизмнің бірнеше көріністері орын алып, оқырманға кейіпкерлердің келесі әрекетін жұмбақтай түседі. Әрбір оқиғасының арты белгісіз, алды тұңғық болып келетін бұл шығарманың ойланғанға ой салып, шешім іздегенге жол сілтей аларлықтай құндылығы бары анық. Адамның барлығы бір ізден қателесуге міндетті емес. Шалыс басылған қадамнан құлаған кейіпкерден үлгі алып, ойланып іс істеуге де болады. Немесе, оның қателегінен туындаған өмірлік мәселесін оқи отырып, дәл сол шоқты оқырманда басуы мүмкін. Бұл әрине, әр адамның өз ішкі сезімінің, ішкі ойының таразылай алатын саналық таңдауы болмақ.

Пайдаланылған деректер тізімі

1 **Дүйсенәлі, Ә.** Қазіргі қазақ романы қай деңгейде? // Егемен Қазақстан, 2021 жыл, 14 қазан // [Электронды ресурс] – URL: <https://egemen.kz/article/292916-qazirgi-qazaq-romany-qay-denhgeyde?>

2 **Түменбай, Қ.** Жасыл жанып тұрғанда. – Алматы: «Дәуір», – 2019. – 192 б.

3 **Байтұрсыннов, А.** Әдебиет танытқыш. – Алматы, – 2003. – 208 б.

4 **Майтанов, Б.** Көркем әдебиеттегі психологизм. – Алматы, – 2004. – 336 б.

5 **Аймауытов, Ж.** Психология. – Алматы: «Рауан», – 1995. – 129 б.

6 **Иезуитов, А.** Проблемы психологии в эстетике и литературе // Проблема психологии в советской литературе. – Л.: Наука, – 1970. – 52 б.

7 **Момынова, Б., Бейсембаева, С.** Қазақ тіліндегі ым мен ишараттың қазақша-орысша түсіндірме сөздігі. – Алматы, – 2003. – 176 б.

8 **Пірәлиева, Г.** Қазіргі қазақ прозасындағы психологизм мәселелері. Автореферат. – Алматы, – 2004. – 136 б.

9 **Бердібаев, Р.** Қазақ тарихи романы. – Алматы: «Ғылым», 1979. – 240 б.

10 Әдебиеттану терминдер сөздігі. – Алматы: «Ана тілі», 1998. – 278 б.

References

1 **Duissenali, A.** Qazirgi qazaq romany qai deñgeide? [At what level is the modern Kazakh novel?]. Egemen Kazakhstan, October 14, 2021 // [Electronic resource] – URL : <https://egemen.kz/article/292916-qazirgi-qazaq-romany-qay-denhgeyde?>

2 **Tyumenbai, K.** Jasyly janyyp turǵanda [While the light is green]. – Almaty, «Dauir», – 2019. – 192 p.

3 **Baitursynov, A.** Ádebiyet tanytqysh [Literary bulletin]. – Almaty, 2003. – 208 p.

4 **Maitanov, B.** Kórkem ádebiettegi psihologizm [Psychologism in Kazakh literature]. – Almaty, – 2004. – 336 p.

5 **Aimautov, Zh.** Psihologna [Psychology]. – Almaty: «Rauan», – 1926. – 129 p.

6 **Jesuitov, A.** Problemy psihologii v estetike i literatýre // Problema psihologii v sovetskoj literatýre [Problems of psychology in aesthetics and literature // The problem of psychology in Soviet literature]. L : Nauka, – 1970. – 52 p.

7 **Momynova, B. Beisembayeva, S.** Qazaq tilindegi ym men isharrytýn qazaqsharyssha túsendirme sózdigi [Kazakh-Russian explanatory dictionary of gestures and gestures in the Kazakh language]. – Almaty, – 2003. – 176 p.

8 **Pralieva, G.** Qazirgi qazaq prozasyndagý psihologizm máseleleri [Problems of psychologism in modern Kazakh prose]. Abstract. – Almaty, – 2004. – 136 p.

9 **Berdibaev, R.** Qazaq tarihi romany [Kazakh historical novel]. – Almaty: «Gylym», – 1979. – 240 p.

10 Ádebiettaný terminder sózdigi [Dictionary of Literary terms]. – Almaty: «Ana tili», – 1998. – 278 p.

Материал 12.12.22 баспаға түсті.

**К. Т. Жанузакова¹, Н. А. Айтбаева²*

^{1,2}Казахский национальный женский

педагогический университет,

Республика Казахстан, г. Алматы

Материал поступил в редакцию 12.12.22.

ПСИХОЛОГИЗМ В ПОВЕСТИ КУАНДЫКА ТУМЕНБАЯ «ПОКА ГОРИТ ЗЕЛЕНЬ»

В данной статье анализируется психологизм в повести Куандыка Туменбая «Пока горит зеленый». Проблема психологизма в жанре повести в современной казахской литературе до сих пор не изучена. Известно, что самоотверженная деятельность того или иного героя, чтобы не потерять свое место в жизни и личность, оказывается его психологической характеристикой. В художественном произведении больше внимания уделяется внешнему бытию героя, а внутренний мир остается в тени. Главный предмет художественного произведения – внутренняя реальность человека, в этом контексте особое место занимает психологизм. В своем произведении писатель описывал ситуации во внутреннем мире героя с помощью различных психологических приемов. В статье мы изучили мастерство письма автора, показавшего постоянное обострение мысли главного героя, невозможность

остановиться на одном и том же, его внутренние конфликты различными психологическими методами. Автор оставляет за собой читателя принять конкретное решение, изложив события, происходящие в его жизни, события, происходящие между внутренним миром главного героя и второстепенными персонажами. Мы доказали, что история написана реалистически и имеет такой социальный багаж, который созвучен жизненному пути мужчин в современном обществе.

Ключевые слова: повесть, монолог, реализм, психологический метод, диалог, портрет, психологическое состояние.

*К. Т. Zhanuzakova¹, N. A. Aitbayeva²

^{1,2}Kazakh National Women's Teacher Training University,
Republic of Kazakhstan, Almaty.

Material received on 12.12.22.

PSYCHOLOGISM IN KUANDYK TYUMENBAI'S NOVELLA «WHILE THE GREEN IS ON»

This article analyzes the psychologism in the story of Kuandyk Tumenbai «While the green is on». The problem of psychologism in the genre of narrative in modern Kazakh literature is still being studied. It is known that the selfless activity of one or another hero, in order not to lose his place in life and personality, turns out to be his psychological characteristic. In a work of fiction, more attention is paid to the external being of the hero, and the inner world becomes backward. The main subject of a work of art is the inner, outer reality of a person, in this context, psychologism occupies a special place. In his work, the writer described the situations in the inner world of the hero with the help of various psychological techniques. In the article we studied the skill of the author's writing, which showed the constant aggravation of the main character's thoughts, the inability to stop at the same thing, his internal conflicts by various psychological methods. The author reserves the reader to make a concrete decision, outlining the events taking place in his life, the events taking place between the inner world of the main character and minor characters. We have proved that the story is written realistically and has such a social baggage that is in tune with the life path of men in modern society.

Keywords: story, monologue, realizm, psychological method, dialogue, portrait, psychological state.

Теруге 12.12.2022 ж. жіберілді. Басуға 30.12.2022 ж. қол қойылды.

Электронды баспа

4,18 МБ RAM

Шартты баспа табағы 20,66. Таралымы 300 дана. Бағасы келісім бойынша.

Компьютерде беттеген: А. К. Темиргалинова

Корректорлар: А. Р. Омарова, Д. А. Кожас

Тапсырыс № 3999

Сдано в набор 12.12.2022 г. Подписано в печать 30.12.2022 г.

Электронное издание

4,18 МБ RAM

Усл. печ. л. 20,66. Тираж 300 экз. Цена договорная.

Компьютерная верстка: А. К. Темиргалинова

Корректоры: А. Р. Омарова, Д. А. Кожас

Заказ № 3999

«Toraighyrov University» баспасынан басылып шығарылған

Торайғыров университеті

140008, Павлодар қ., Ломов к., 64, 137 каб.

«Toraighyrov University» баспасы

Торайғыров университеті

140008, Павлодар қ., Ломов к., 64, 137 каб.

67-36-69

e-mail: kereku@tou.edu.kz

www.vestnik.tou.edu.kz